

Олена Вагіна, к. і. н.

Запорізький національний університет, Україна

КОДИФІКАЦІЯ НОРМ ДЕПУТАТСЬКОЇ ЕТИКИ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ

Olena Vahina, PhD in History

Zaporizhzhia National University, Ukraine

CODIFICATION OF THE DEPUTY ETHICS IN THE CONTEXT OF EUROINTEGRATION OF UKRAINE

In the absence of steady traditions of parliamentarism in Ukraine, deputy ethics is at the stage of formation that necessitates the codification of the scattered ethical rules. The European integration vector of Ukraine's development and the establishment of the parliamentary culture require implementation of the European experience in the introduction of parliamentary codes of behaviour. But the development of native standards of parliamentary ethics should proceed from its own national and ethical situation, taking into account the constitutional structure and political culture of a country. The rules of deputy ethics should be obligatory, have expanded interpretation, regulating the behavior of deputies both at the service and out of work. In the context of the transformation of the socio-cultural space of Ukraine, the code of deputy ethics should fill up the existing gaps in current legislation and facilitate the improvement of the work of the Parliament.

Keywords: deputy ethics, deputies' code of behaviour, moral standards, responsibility of deputies, codification, eurointegration.

Підвищення ролі представницьких органів у житті сучасного суспільства, з одного боку, та гуманізація суспільного життя й розуміння актуальності морально відповідальної політики, з іншого, обумовлюють необхідність обов'язкового дотримання етичних норм народними обранцями під час виконання покладених на них повноважень. Вітчизняні політичні реалії демонструють, що парламентський процес в Україні не відзначається достатньою етичністю та добросовістю: сесійні засідання часто супроводжуються блокуванням роботи Верховної Ради та різноманітними порушеннями етичного характеру, парламент і політичні партії традиційно належать до інституцій, які вважаються найбільш корумпованими, а депутати нерідко демонструють готовність поступитися моральними принципами і власною репутацією задля отримання певних фінансових чи політичних переваг¹. З огляду на процеси євроінтеграції України одним із способів подолання впливу чинників, несумісних з європейськими стандартами парламентаризму, є оформлення норм поведінки та етики парламентарів у вигляді спеціальних кодексів поведіння.

Проблеми впровадження подібних кодексів давно стали предметом уваги в країнах із розвинутою представницькою демократією. В умовах відсутності сталих традицій парламентаризму в Україні депутатська етика перебуває поки що на стадії становлення, що обумовлює нагальну потребу у кодифікації етичного законодавства, яке б сприяло посиленню ефективності роботи народних обранців та підвищенню легітимності державних інститутів.

Питання необхідності прийняття та змісту етичних кодексів для депутатів та взагалі державних службовців в останні роки досить жваво обговорюються дослідниками. У даному контексті доречно згадати прізвища вітчизняних фахівців Т. Василевської²,

¹ Пояснювальна записка до проекту Постанови Верховної Ради України про Кодекс добросовісної поведінки народних депутатів України 2009 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=35847&pf35401=147141>> (2018, березень, 22).

² Василевська, Т.Е. (2013). Кодекси поведінки депутатів як інструменти підтримки депутатської етики. *Державне управління: теорія та практика*, 2, 5-13.

Н. Грушанської¹, О. Климович², А. Когута³, І. Кучеренко⁴, А. Погорелової⁵, їхніх російських колег Н. Аверьянової, В. Бакштановського, А. Денисова, А. Любимова, Ю. Согомонова та ін. Однак, питання кодифікації норм парламентської етики потребують подальшого аналізу як з боку політологів, так і з боку правознавців, для вироблення практичних рекомендацій щодо розробки й впровадження відповідного кодексу в Україні. Метою статті є узагальнення існуючого європейського досвіду кодифікації норм парламентської етики задля його ефективного впровадження в соціокультурний простір України.

Депутатська етика являє собою різновид професійної (корпоративної) етики, який охоплює широке коло етичних проблем, пов'язаних із діяльністю депутатів як центральних, так і місцевих представницьких органів влади та самоуправління. Аналогічно клятві Гіппократа, яка з давніх часів зобов'язує лікарів етично виконувати свої професійні функції, кодекси депутатської поведінки встановлюють етичні стандарти для парламентарів і тим самим повинні сприяти розвитку у них почуття професіоналізму.

Усвідомлення того, що спеціальним етичним нормам (крім політико-правових й організаційних) повинна відповідати й депутатська діяльність, формувалося поступово. Як і представники інших професій, парламентарі повинні брати на себе обов'язок діяти професійно, ефективно й етично. Організаційний бік діяльності сучасних парламентів багатьох країн світу здебільшого регулюється регламентами законодавчих органів, де, серед іншого, окреслено й правила депутатської етики: так, відповідні дисциплінарні норми містять парламентські регламенти Латвії, Німеччини, Франції тощо.

Не є виключенням й український парламент, функціонування якого забезпечують правові, адміністративні та технічно-організаційні норми, що містяться в Конституції України, законі «Про статус народного депутата України», законі «Про запобігання корупції», Регламенті Верховної Ради України. Зокрема, ст. 8 закону «Про статус народного депутата України», що має назву «Депутатська етика», у восьми рядках окреслює основні морально-етичні обов'язки народного депутата, частина 7 ст. 24 того ж закону зобов'язує депутата «додержуватись вимог трудової дисципліни та норм депутатської етики»⁶, положення статей 51-53 глави 9 Регламенту Верховної Ради України регулюють питання дотримання дисципліни та норм етики на пленарних засіданнях Верховної Ради України⁷. В законі «Про запобігання корупції» визначено ключові поняття: «корупція», «подарунок», «приватний інтерес» та ін., прописано порядок декларування майна й отримання подарунків та зазначено, що саме цей закон «є правовою основою для кодексів чи стандартів професійної етики»⁸. Чинне українське законодавство, на жаль, містить багато невирішених питань у сфері регулювання поведінки народних депутатів: практично відсутній механізм забезпечення дотримання правил депутатської етики, наявні в законодавстві міри відповідальності є занадто м'якими й неефективними. Як наслідок, значно зменшилась легітимність українського парламенту: за результатами опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології в грудні 2016 р., Верховній Раді України довіряють 5,3% українців, не довіряють 82,1%⁹.

¹ Грушанська, Н.І. (1999). *Правові засади депутатської етики (на досвіді парламенту України)*: автореф. дис... канд. юр. наук. Київ, 16.

² Климович, О. (2011). Етика парламентарів, або що робити, щоб законослухняність не втратила сенс. *Парламент*, 3, 74–82.

³ Когут, А., Савчук, О. (2015). Етичне та правове регулювання поведінки парламентарів: міжнародний досвід та пропозиції для України (Policy Paper). *Програма Рада. USAID*. <<http://euinfocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/28800.pdf>> (2018, березень, 25).

⁴ Кучеренко, І. (2007). Професійна етика та етизація української політики. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*, 10, 337–343.

⁵ Погорелова, А.І. (2012). *Розвиток культури парламентаризму в Україні*. Київ: Парламентське видавництво, 248.

⁶ *Закон про статус народного депутата України*, ст. 8. 1992 (Верховна Рада України). *Голос України*, 23 грудня.

⁷ *Закон про Регламент Верховної Ради України*, ст. 51-53, гл. 9. 2010 (Верховна Рада України). *Голос України*, 28, 17 лютого.

⁸ *Закон про запобігання корупції 2014* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>> (2018, березень, 27).

⁹ Верховна Рада очолила рейтинг інституцій за недовірою українців. *Дзеркало тижня*. <https://dt.ua/UKRAINE/verhovna-rada-ocholila-reyting-instituciy-za-nedoviroyu-ukrayinciv-231904_.html> (2018, березень, 22).

Саме тому в багатьох країнах, крім застосування регламентних норм, існує практика прийняття додаткових документів – спеціальних кодексів доброчесної поведінки членів парламенту. Метою створення кодексів депутатської етики є зміна ставлення до політики, і, зокрема, до інституту депутатства, як одного з видів політичної діяльності, сприяння залученню до політики порядних людей, підкреслення її сутнісного призначення, яке полягає у захисті спільних, а не приватних інтересів. Зміст кодексів повинен відповідати загальноприйнятим у суспільстві нормам моральності, а також уявленням про етичну парламентську та позапарламентську поведінку народних обранців.

За станом на 2012 р. кодекси етики та поведінки вже прийняли 13 парламентів регіону ОБСЄ (Велика Британія, Ірландія, Польща, Литва, Грузія та ін.), які представляють 607,5 млн. осіб, тобто близько 50% населення регіону¹. Призначення подібних документів полягає, насамперед, у регламентуванні тієї частини діяльності депутатів, яка не піддається нормативному регулюванню на основі адміністративно-правової відповідальності. Законодавчо прийняті в багатьох зарубіжних країнах кодекси доброчесної поведінки членів парламенту містять основні морально-етичні принципи, яких депутат повинен дотримуватися у своїй діяльності, та конкретні інструкції стосовно поведінки парламентарів. Зокрема, детальному регламентуванню піддані можливі доходи конгресменів, сенаторів, державних службовців тощо². Кодекси депутатської етики передбачають також відповідальність, яку повинні нести парламентарі у разі порушення правил етичної поведінки.

Існують різні підходи до закріплення норм депутатської етики. В залежності від ступеню довіри до депутатів, оцінки їх бажаного морального рівня, в етичному кодексі можуть переважати виключно норми-заборони та норми-зобов'язання (це характерно для держав із несформованими традиціями парламентаризму), або вони доповнюються нормами-дозволами (в країнах з розвиненими традиціями представницької демократії). Історичними традиціями, менталітетом, структурою законодавства країни обумовлюється і характер обов'язковості кодексів поведінки парламентарів: від рекомендаційного до зобов'язуючого. На думку багатьох дослідників, правила депутатської етики повинні носити обов'язковий характер, мати розширене тлумачення, регламентуючи поведінку депутатів як на службі, так і поза службовою діяльністю³. Але, незалежно від ступеню обов'язковості, корисність етичних кодексів як інструмента регулювання обумовлена тим, що вони зводять воедино всі правила і дають критерії для оцінки поведінки, а також визначають загальні цінності і принципи.

Попри очевидну доцільність, ідея кодифікації етичних норм для депутатів має свої контраргументи, а тому піддається час від часу критиці. Противники створення кодексів виходять з того, що мораль виникла свого часу як специфічний засіб регуляції суспільних відносин у всіх сферах життєдіяльності, її вимоги є універсальними, не спеціалізованими по видах діяльності. Отже, мораль підноситься над нескінченим різноманіттям конкретних обставин, зокрема, над обставинами корпоративно-фахової діяльності. Як наслідок, різні кодекси, «клятви», «хартії» тощо, називаючись етичними, часто *de facto* є документами адміністративно-правового регулювання, мають форму чітких практичних приписів з поведінки в стандартних ситуаціях, що виникають під час виконання депутатами своїх повноважень. Отже, занадто практичний характер фахових депутатських кодексів межує із втратою сутнісної специфіки моралі. У свою чергу, прихильники створення фахових кодексів наголошують на тому, що подібні документи сприяють розвитку універсальної моралі, збагачують її за рахунок конкретизації моральних вимог і оцінок.

Істина, як відомо, знаходиться десь посередині: ті, хто переймаються правильним розумінням сутності моралі, легко забувають про існування її професійних різновидів, а ті, хто говорять про необхідність розробки професійно-етичних кодексів, зазвичай слабо акцентують увагу на їх власне етичній природі. Для відповідності змісту кодексу природі моралі важливо, разом із закріпленням в кодексі обов'язків депутата, створити моральні підстави, які б не лише спонукали депутата

¹ Background Study: Professional and Ethical Standards for Parliamentarians. *The official website of the Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE)*. <<https://www.osce.org/odihr/98924>> (2018, March, 24).

² Парламентская этика: сравнительный анализ. Муниципальная служба. <<http://emsu.ru/ms/default.asp?c=1571&p=2>> (2018, березень, 22).

³ Аверьянова, Н.Н., Локтионова, Е.О. (2015). Морально-этический облик депутата парламента как предмет правового регулирования. *Известия Саратовского университета. Серия: Экономика. Управление. Право*, 15, 102.

дотримуватися в своїй діяльності обмежуючих моральних вимог, а й стимулювали його до вчинення добродесних дій.

Кодекс депутатської етики, з одного боку, є документом саморегулювання, а з іншого, вимагає застосування елементів зовнішнього регулювання, тому розробникам його слід уникати крайнощів: кодекс етичної поведінки народних обранців, з одного боку, не повинен мати вигляд ні до чого не зобов'язуючої декларації, написаної суворою етичною мовою, а з іншого, не повинен зводитись за змістом і формою до адміністративно-правових документів для здійснення контролю й накладання санкцій. Процес кодифікування депутатської етики об'єднує два формати: моральне й адміністративне регулювання, але наділення кодексу адміністративними санкціями не повинно приводити до ототожнення його з регламентом.

Кодифіковані етичні документи, значний досвід застосування яких накопичено в парламентах світу, було створено на власному національно-етичному підґрунті відповідних країн. Особливістю цього підґрунтя є порівняно давно сформована й прийнята політичною й професійною культурою доктрина моральної філософії. Як слушно зазначає Н. Грушанська, зразки моральної поведінки парламентарів, політична культура та правопорядок кожної країни певною мірою відрізняються від відповідних норм інших суспільств, тому кожен парламент має знайти свій власний шлях щодо врегулювання депутатської етики задля сприяння найкращому виконанню парламентарями своїх задач та функцій¹.

Розробляючи вітчизняний парламентський кодекс, навряд чи варто намагатися механічно пристосувати закордонні подібні документи до сучасних українських реалій, бо неможливо виробити єдине, універсальне для всіх рішення для поліпшення стандартів парламентської етики. Те, що припустимо в одній країні, може бути неприпустимим в іншій, а поведінка, прийнята двадцять років тому, сьогодні може піддаватися осуду. Найбільш ефективними є стратегії, які беруть до уваги міжнародні стандарти, конституційний контекст і чинне законодавство, а також враховують специфіку інституційно-політичних умов². Отже, хоча системи регулювання стандартів використовують міжнародні зобов'язання і досвід інших держав, розробка вітчизняних етичних стандартів для депутатського корпусу повинна виходити із власної національно-етичної ситуації, із врахуванням конституційного устрою і політичної культури країни.

Вдосконалення роботи парламенту України, забезпечення його дієздатності повинно бути здійснено через кодифікацію розпорошених етично-регламентних норм з урахуванням досвіду демократичних країн світу у напрямі унеможливлення перешкоджання роботі парламенту, запобігання виникненню конфлікту інтересів, використанню державних коштів в особистих цілях, отриманню подарунків від лобістів і виборців тощо³.

За останні роки питання розробки й прийняття кодексу неодноразово обговорювалося в стінах парламенту. Так, у липні 2009 р. групою народних депутатів було запропоновано проект Кодексу добродесної поведінки народних депутатів України, який так і не набув чинності⁴. Проектом передбачалося, між іншим, створити службу парламентського пристава для контролю за дисципліною в залі засідань Верховної Ради, а також впровадити практику відрахувань із заробітної плати народних депутатів у разі прогулу ними робочих днів. У травні 2012 р. парламент України ухвалив закон «Про правила етичної поведінки», який визначав основні принципи, яким має відповідати поведінка держслужбовців (в тому числі й парламентарів) та містив деякі інструкції щодо того, як слід тлумачити і застосовувати ці принципи⁵. Багато аспектів

¹ Грушанська, Н.І. (1999). *Правові засади депутатської етики (на досвіді парламенту України)*: автореф. дис.... канд. юр. наук. Київ, 11.

² Ухвалення Кодексу поведінки для народних депутатів України. Дорожня карта. *Лабораторія законодавчих ініціатив*. <http://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2017/02/Recommendations-Ukraine-ParlEthics-Final_UKR_FINAL_formated.pdf>. (2018, березень, 25).

³ Павленко, І.А. Проблема забезпечення правопорядку у парламенті та дисципліни представників депутатського корпусу: вітчизняна та зарубіжна практика. *Національний інститут стратегічних досліджень*. <<http://old.niss.gov.ua/monitor/september09/16.htm>> (2018, березень, 22).

⁴ *Проект Закону про кодекс добродесної поведінки народних депутатів України 2009* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=35847&pf35401=147142>> (2018, березень, 22).

⁵ *Закон про правила етичної поведінки 2012* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4722-17>> (2018, березень, 25).

регулювання етичної поведінки не знайшли відображення в законі, до того ж він втратив чинність у 2015 р. Наприкінці 2015 р. спікер Верховної Ради України В. Гройсман пообіцяв, що кодекс поведінки народних депутатів буде готовий на січень 2016 р.: «...ми працюємо над цим. Я думаю, що найближчим часом, це відбудеться не пізніше ніж в січні, ми внесемо комплексні пропозиції з цього приводу». У лютому 2017 р. група народних депутатів різних фракцій презентувала меморандум про наміри ухвалити «Етичний кодекс парламентаря».

Попри нерезультативність спроб кодифікації норм парламентської етики, прагнення України інтегруватися у європейське співтовариство, яке набуло документального оформлення в 2014 р., не дозволяє зняти з порядку денного питання розробки етичного парламентського кодексу. Серед безлічі вимог євроінтеграції є й необхідність вдосконалення законодавства у частині, що регулює етичну поведінку народних депутатів України: воно повинно визначати певні вимоги доброчесності й передбачати санкції за їх невиконання. Починаючи з 2012 р., експертну підтримку парламентам держав-учасниць ОБСЄ з питань парламентської етики та доброчесності у публічній діяльності надає Бюро демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ (ОБСЄ/БДПІЛ), діяльність якого спрямована на вироблення практичних заходів для заохочення етичної парламентської поведінки¹. У результаті тісної співпраці з БДПІЛ було розроблено Дорожню карту щодо внутрішньої реформи та підвищення інституційної спроможності Верховної Ради України. Серед низки рекомендацій із впровадження професійних і етичних стандартів було підкреслено пріоритетність розробки кодексу поведінки парламентарів відповідно до найкращих міжнародних стандартів (52-а рекомендація Дорожньої карти) та визначено часові рамки (а саме – 2016 р.) прийняття Верховною Радою етичного кодексу². Але й до сьогодні в Україні не існує подібного документу, перш за все, через незацікавленість більшості депутатського корпусу в посиленні дисциплінарних заходів.

У вересні 2017 р. Лабораторія законодавчих ініціатив, у партнерстві з ОБСЄ БДПІЛ, Нідерландським інститутом багатопартійної демократії та за сприяння Програми USAID «Рада», презентувала аналітичний звіт «Етичний кодекс парламентаря: структура, зміст, тематика. Реалії та пропозиції для України», де було запропоновано аналіз наявного законодавства у сферах, що входять до предмету регулювання кодексу. У звіті визначено, що українське законодавство вже містить багато норм, які мають пряме відношення до депутатської етики, водночас зовсім не вирішеною залишається проблема лобізму та недостатньою мірою врегульовано депутатську поведінку поза парламентом³. Тому етичний кодекс, який ще чекає і на розробку, і на ухвалення, має заповнити відчутні прогалини в чинному законодавстві.

Отже, недостатній рівень етичності та доброчесності вітчизняного парламентського середовища, демонстрація низького рівня політичної культури і просто браку виховання, підміна депутатами суспільних інтересів особистими зумовлюють необхідність кодифікації норм доброчесної поведінки народних депутатів України. Євроінтеграційний вектор розвитку, утвердження культури парламентаризму в Україні вимагають засвоєння існуючих традицій, культури поведінки депутатів, обумовлюють необхідність імплементації європейського досвіду розробки кодексів депутатської етики. Але одне лише прийняття кодексу, не підкріплене формуванням національної доктрини моральної філософії, відповідним рівнем політичної й професійної культури, не спричинить оздоровлення моральної атмосфери в депутатському середовищі.

Етику парламентаризму не можна засвоїти одномоментно, у вигляді запозичення привабливого й якісно розробленого серійного продукту духовного імпорту. Світовий досвід парламентаризму, зокрема у царині створення парламентських етичних кодексів, можна і потрібно використовувати, але досвід цей слід застосовувати на ретельно підготовленому підґрунті. В умовах трансформації соціокультурного простору України кодекс депутатської етики повинен стати інноваційним продуктом вітчизняного політикуму, створеним у контексті розвитку не світової, а саме вітчизняної демократії.

¹ Background Study: Professional and Ethical Standards for Parliamentarians. *The official website of the Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE)*. <<https://www.osce.org/odihr/98924>> (2018, березень, 24).

² Report and roadmap on internal reform and capacity-building for the Verkhovna Rada of Ukraine. *The official website of the European Parliament*. <<http://www.europarl.europa.eu/resources/library/media/20160229RES16408/20160229RES16408.pdf>> (2018, березень, 24).

³ Етичний кодекс парламентаря: структура, зміст, тематика. Реалії та пропозиції для України. *Лабораторія законодавчих ініціатив*. <http://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2017/09/Code-of-Conduct_Analytical-report.pdf> (2018, березень, 27).

References:

1. Aver'janova, N.N., Loktionova, E.O. (2015). Moral'no-jeticheskij oblik deputata parlamenta kak predmet pravovogo regulirovaniya [Moral and ethical image of a deputy of parliament as a subject of legal regulation]. *Izvestija Saratovskogo universiteta. Serija: Jekonomika. Upravlenie. Pravo* [News of the Saratov university. Series: Economy. Management. Right], no. 15, 100-104. [in Russian].
2. Vasylevska, T.E. (2013). Kodeksy povedinky deputativ yak instrumenty pidtrymky deputatskoi etyky [Codes of conduct of deputies as instruments of support for parliamentary ethics]. *Derzhavne upravlinnia: teoriia ta praktyka* [Public Administration: Theory and Practice], no. 2, 5-13. [in Ukrainian].
3. Verkhovna Rada ocholyla reitynh instytutysii za nedoviroiu ukraintsv [The Verkhovna Rada has headed the rating of institutions for distrust of Ukrainians]. *Dzerkalo tyzhnia* [Mirror of the week]. <https://dt.ua/UKRAINE/verhovna-rada-ocholila-reyting-instituciy-za-nedoviroyu-ukrayinciv-231904_.html> [in Ukrainian]. (2018, March, 22).
4. Hrushanska, N.I. (1999). *Pravovi zasady deputatskoi etyky (na dosvidi parlamentu Ukrainy)* [Legal basis of deputy ethics (on experience of the Parliament of Ukraine)]: thesis for PhD in Law. Kyiv, 16. [in Ukrainian].
5. Etychnyi kodeks parlamentaria: struktura, zmist, tematyka. Realii ta propozyzii dlia Ukrainy [Ethical Code of Parliamentarians: structure, content, topics. Realities and proposals for Ukraine]. *Laboratoriia zakonodavchykh initsiatyv* [Laboratory of Legislative Initiatives]. <http://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2017/09/Code-of-Conduct_Analytical-report.pdf> [in Ukrainian]. (2018, March, 27).
6. *Zakon pro zapobihannia koruptsii 2014* (Verkhovna Rada Ukrainy) [Law on the Prevention of Corruption 2014 (The Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiyni sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>> [in Ukrainian]. (2018, March, 27).
7. *Zakon pro pravyla etychnoi povedinky 2012* (Verkhovna Rada Ukrainy) [Law on the rules of ethical conduct 2012 (The Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiyni sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4722-17>> [in Ukrainian]. (2018, March, 25).
8. *Zakon pro rehlament Verkhovnoi Rady Ukrainy 2010* (Verkhovna Rada Ukrainy) [Law on the Rules of Procedure of the Verkhovna Rada of Ukraine 2010 (The Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Holos Ukrainy* [Voice of Ukraine], 28, February 17. [in Ukrainian].
9. *Zakon pro status narodnoho deputata Ukrainy 1992* (Verkhovna Rada Ukrainy) [Law on the Status of People's Deputy of Ukraine 1992 (The Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Holos Ukrainy* [Voice of Ukraine], December 23. [in Ukrainian].
10. Klymovych, O. (2011). Etyka parlamentariv, abo shcho robyty, shchob zakonoslukhnianist ne vtratyla sens [Parliamentary ethics, or what to do to make law-abidingness meaningless]. *Parlament* [Parliament], no. 3, 74–82. [in Ukrainian].
11. Kohut, A., Savchuk, O. (2015). Etychne ta pravove rehuliuвання povedinky parlamentariv: mizhnarodnyi dosvid ta propozyzii dlia Ukrainy (Policy Paper) [Ethical and legal regulation of behavior of parliamentarians: international experience and proposals for Ukraine (Policy Paper)]. *Prohrama Rada. USAID* [The Rada Program. USAID]. <<http://euinfocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/28800.pdf>> (2018, March, 25). [in Ukrainian].
12. Kucherenko, I. (2007). Profesiina etyka ta etyzatsiia ukrainskoi polityky [Professional ethics and ethics of Ukrainian politics]. *Suchasna ukrainska polityka. Polityky i politolohy pro nei* [Modern Ukrainian politics. Politicians and political scientists about it], no. 10, 337-343. [in Ukrainian].
13. Pavlenko, I.A. Problema zabezpechennia pravoporiadku u parlamenti ta dystsyplyny predstavnykiv deputatskoho korpusu: vitchyzniana ta zarubizhna praktyka [The problem of ensuring law and order in the parliament and the discipline of representatives of the deputy corps: domestic and foreign practice]. *Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen* [National Institute for Strategic Studies]. <<http://old.niss.gov.ua/monitor/september09/16.htm>> (2018, March, 22). [in Ukrainian].
14. Parlamentskaja jetika: sravnitel'nyj analiz. [Parliamentary ethics: comparative analysis]. *Municipal'naja sluzhba*. [Municipal service]. <<http://emsu.ru/ms/default.asp?c=1571&p=2>> (2018, March, 22). [in Russian].
15. Pohorielova, A.I. (2012). *Rozvytok kultury parlamentaryzmu v Ukraini* [Development of the culture of parliamentarism in Ukraine]. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo. [in Ukrainian].
16. *Poiasniuvalna zapyska do proektu Postanovy Verkhovnoi Rady Ukrainy pro Kodeks dobrochesnoi povedinky narodnykh deputativ Ukrainy 2009* (Verkhovna Rada Ukrainy) [Explanatory note to the draft Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine on the Code of Ethics of People's Deputies of Ukraine (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiyni sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=35847&pf35401=147141>> (2018, March, 22). [in Ukrainian].
17. *Proekt Zakonu pro kodeks dobrochesnoi povedinky narodnykh deputativ Ukrainy 2009* (Verkhovna Rada Ukrainy) [Draft Law on the Code of Good Conduct of People's Deputies of Ukraine 2009 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiyni sait Verkhovnoi Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine].

- <<http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=35847&pf35401=147142>> (2018, March, 22). [in Ukrainian].
18. Ukhvalennia Kodeksu povedinky dlia narodnykh deputativ Ukrainy. Dorozhnia karta [Adoption of the Code of Conduct for People's Deputies of Ukraine. Road map]. *Laboratoriia zakonodavchykh initsiatyv* [Laboratory of Legislative Initiatives]. <http://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2017/02/Recommendations-Ukraine-ParlEthics-Final_UKR_FINAL_formated.pdf>. (2018, March, 25). [in Ukrainian].
19. Background Study: Professional and Ethical Standards for Parliamentarians. *The official website of the Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE)*. <<https://www.osce.org/odihr/98924>>. (2018, March, 24). [in English].
20. Report and roadmap on internal reform and capacity-building for the Verkhovna Rada of Ukraine. *The official website of the European Parliament*. <<http://www.europarl.europa.eu/resources/library/media/20160229RES16408/20160229RES16408.pdf>>. (2018, March, 24). [in English].